ૐ

श्रीउपनिषदो

(પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રીનથુરામશર્મા–પ્રણીત તાત્પર્યદીપિકાનામની ગુજરાતીટીકાસહિત
ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, કારિકાસહિત માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય,
છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર ને કૈવલ્ય એ બાર ઉપનિષદો તથા
૧૦૯ ઉપનિષદોનો ગુજરાતીમાં અગત્યનો સાર)

મુંબઈ નિવાસી સ્વ. શેઠ રાજસી જીવરાજના આત્મકલ્યાણાર્થે
: છપાવી પ્રકટ કરનાર :
સ્વર્ગસ્થના લઘુબંધુ સ્વ. શેઠ જાદવજી જીવરાજ
અને તેમના સુપુત્રો–મુંબઈ

મૂલ્ય
રૂા. ૧૩૫–૦૦

ॐ

श्रीउपनिषदो

(પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રીનથુરામશર્મા–પ્રણીત તાત્પર્યદીપિકાનામની ગુજરાતીટીકાસહિત
ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, કારિકાસહિત માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય,
છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર ને કૈવલ્ય એ બાર ઉપનિષદો તથા
૧૦૬ ઉપનિષદોનો ગુજરાતીમાં અગત્યનો સાર)

મુંબઈ નિવાસી સ્વ. શેઠ રાજસી જીવરાજના આત્મકલ્યાણાર્થે
: છપાવી પ્રકટ કરનાર :
સ્વર્ગસ્થના લઘુબંધુ સ્વ. શેઠ જાદવજી જીવરાજ
અને તેમના સુપુત્રો–મુંબઈ

''तावद्गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।
न गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदान्तकेसरी ॥''

જ્યાંસુધી અરણ્યમાં મહાબળવાન સિંહ ગર્જના કરતો નથી ત્યાંસુધી જેમ શીઆળો ત્યાં ગર્જના કરે છે તેમ જ્યાંસુધી મનુષ્યના સમૂહમાં લોકોત્તર એવા વેદાંત–સિદ્ધાંતની યથાર્થ ગર્જના થતી નથી ત્યાંસુધી ત્યાં અન્ય લૌકિક શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોની મિથ્યા ગર્જના થયા કરે છે.

(સર્વાધિકાર આનંદાશ્રમ–બીલખાને સ્વાધીન)

મૂલ્ય
રૂા. ૫૫–૦૦

સાતમી આવૃત્તિનો ઉપોદ્‌ઘાત

આ ગ્રંથની ૬ ઠ્ઠી આવૃત્તિની પ્રતો કેટલાક સમયથી ખલાસ થઇ જતાં, આ સાતમી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરતાં આનંદ થાય છે. ગઇ આવૃત્તિના પ્રકાશનવેળા જ કાગળ તથા છપાઇની મજૂરીમાં વધારો થયાનું જણાવ્યું છે, પણ તે પછીના ટૂંકા સમય ગાળામાં કાગળ તથા અન્ય મુદ્રણસામગ્રીના મૂલ્યમાં અને છપાઇ તથા બાંધણીની મજૂરીમાં અભૂતપૂર્વ વધારો થતાં આ આવૃત્તિની પ્રતનું મૂલ્ય ઘણું વધવા પામ્યું છે. પુસ્તકો શક્ય તેટલા ઓછા ખર્ચે છપાવી તૈયાર કરાવવાનો આ સંસ્થાનો પ્રયાસ આરંભથી જ રહ્યો છે, પરંતુ બહારના અનિવાર્ય પરિબળોનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. આનંદાશ્રમના ભૂતપૂર્વ મંત્રીશ્રી સદ્દ. શ્રીકેશવલાલ કરશનજી ઓઝા, જેમણે સુદીર્ઘકાળપર્યંત મંત્રીપદે રહી અસાધારણ નિષ્ઠાથી સંસ્થાના માધ્યમદ્વારા સંસ્થાપકશ્રીની સેવા કરી હતી, તેઓ નવી આવૃત્તિની પ્રતના મૂલ્યમાં થનાર વધારાથી સચિંત હતા અને મૂલ્ય ઘટાડવાના ઉપાય શોધતા હતા. સદ્‌ગતની આ શુભ ભાવનાને સંતોષવા સદ્‌ગતના સુપુત્ર શ્રીકનૈયાલાલ ઓઝાએ રૂા. ૨૫,૦૦૦ ની રકમ પૂજ્યપાદશ્રીની પાવન સેવામાં અર્પણ કરેલ છે. આ રકમમાંથી રૂા. ૧૦,૫૦૦ આ આવૃત્તિની પ્રતનું મૂલ્ય ઘટાડવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા છે, અને બાકીના ★રૂા. ૧૪,૫૦૦ અનામત રાખી, તેનું વ્યાજ એકત્ર કરી, જ્યારે જ્યારે આ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિનું પ્રકાશન થશે ત્યારે ત્યારે પ્રતનું મૂલ્ય ઘટાડવામાં વ્યાજ ઉપયોગમાં લેવાશે. આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની ભવિષ્યની પ્રત્યેક આવૃત્તિનું મૂલ્ય ઘટાડવા માટેની સ્થાયી વ્યવસ્થા પોતાના શ્રીનાથધામવાસી સદ્દ. પિતાશ્રીના પુણ્યસ્મરણાર્થે કરવા માટે શ્રીકનૈયાલાલભાઇ ધન્યવાદના અધિકારી છે.

શ્રીત્રિપુરારિપૂર્ણિમા સં. ૨૦૪૫ — **મેનેજીંગ ટ્રસ્ટીમંડળ, આનંદાશ્રમ, બીલખા.**

★ સં. ૨૦૫૫ માં આ દાતા તરફથી આ હેતુ માટે વિશેષ રૂા. ૧૦,૫૦૦ અર્પણ થતાં, હવે પછી રૂા. ૨૫,૦૦૦ નું વ્યાજ આ હેતુ માટે વપરાશે.

છઠ્ઠી આવૃત્તિનો ઉપોદ્‌ઘાત

વેદાંતના આ અતિ મહત્ત્વના ગ્રંથની પાંચમી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં અને જિજ્ઞાસુઓની માગણી શરૂ હોવાથી તેની આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ બહાર પાડતાં ટ્રસ્ટીમંડળને આનંદ થાય છે.

આ પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિનું પ્રકાશન ભક્તિભાવપૂર્વક સ્વ. શ્રીરાજસીભાઇએ અને તેમના લઘુબંધુ શ્રીજાદવજીભાઇએ શ્રમ લઇ ઉદાર સહાય આપી કરાવ્યું હતું, તે આ પુસ્તકમાં "ગ્રંથપ્રકાશકોનું સમર્પણ તથા નિવેદન"માં જણાવવામાં આવેલ છે.

આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ છપાવવાના સમયે કાગળના અને છપામણીના ભાવો અત્યંત વધી ગયા અને આ આવૃત્તિ છપાવવાનો ખર્ચ રૂપીયા પંદર હજારથી વિશેષ આવશે એવો અંદાજ થયો. આ હકીકત સદ્‌ગત શ્રીજાદવજીભાઇના સુપુત્રોને નિવેદન કરતાં તેઓએ ખૂબ જ ઉદારતાથી રૂા. ૮,૦૦૦ ની સહાય આપી, અને આ પુસ્તક છપાવવાનું શક્ય બન્યું.

શ્રીમગનલાલભાઇ (બાબુભાઇ) પોતાના સદ્‌ગત પિતાશ્રી અને સદ્‌ગત શ્રીરાજસીભાઇને પગલે ચાલી શ્રીસદ્‌ગુરુચરણારવિંદની સેવા અને ભક્તિ એવી ને એવી શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે, અને પૂજ્યપાદ કૃપાનાથના મહિમાને પ્રસારિત કરી રહ્યા છે તે ગૌરવનો વિષય છે. તેમની આ ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને સેવા ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે, અને અનુકરણીય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેનો સંપૂર્ણ ખર્ચ સ્વ. શેઠ જાદવજી જીવરાજ તથા તેમના સુપુત્રો તરફથી અર્પણ થએલ હોઇ હવે પછીની સઘળી આવૃત્તિઓ પણ તેમના નામે પ્રસિદ્ધ થયા કરે એવી યોજના કરવામાં આવી છે.

આ મહત્ત્વના ગ્રંથની કિંમત રૂા. ૧૯—૫૦ થાય છે, તેને બદલે શ્રીમગનલાલ જાદવજીભાઇની અનુમતિસાથે ટ્રસ્ટીમંડળે રૂા. ૧૫—૦૦ રાખવાનું ઠરાવેલ છે.

પૂજ્યપાદ કૃપાનાથની કૃપા તેમના કુટુંબ ઉપર વરસતી રહો એવી પ્રાર્થનાસાથે વિરમીએ છીએ.

વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટીમંડળ, આનંદાશ્રમ, બીલખા.

ગ્રંથપ્રકાશકોનું સમર્પણ તથા નિવેદન

સંસારમાં મનુષ્યજન્મ પામીને સંસારમાં સરસા રહ્યા છતાં જેનું લક્ષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિનાં સાધનો સાધવામાં સદા તત્પર છે અને ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે જે સદા કટીબદ્ધ રહે છે તે જ મનુષ્યજીવનને સાર્થક કરે છે.

કમળની ઉત્પત્તિ કાદવમાંથી થાય છે, અને સદા જળમાં જ રહે છે છતાં કમળની દૃષ્ટિ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન કાદવ તરફ કે જળ તરફ નહિ, પણ પોતાના પ્રાણાધાર પ્રિયતમ પ્રભુ સૂર્યના તરફ જ સદૈવ રહે છે, અને તેના જ દર્શનમાં સદા રત રહે છે. એની દૃષ્ટિ સદા ઉન્નત રહે છે, અને પોતાના આરાધ્ય દેવના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે. એની એ યોગ્યતાના કારણે જ એ કમળ દેવના મસ્તકે બિરાજે છે. એવી જ રીતે જે મનુષ્ય સંસારના કાદવથી અને માયાના જળથી અલિપ્ત રહી પોતાના તારણહાર પ્રભુ તરફ દૃષ્ટિ રાખી તેનાં સ્મરણ, ધ્યાન અને દર્શનમાં નિમગ્ન રહે છે તે મનુષ્ય બ્રહ્મલોકનો—મુક્તિનો—મોક્ષનો અધિકારી થાય છે, અને અખંડ અવિનાશી સુખનો એ ભોક્તા થાય છે. કમળ જો પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન અને નિવાસસ્થાનભણી દૃષ્ટિ રાખી તેમાં મમતાવાળું રહે તો તે કોહી—સડી—ને નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ જાય છે, તેમ મનુષ્ય જો સંસારમાં જ રમમાણ રહે તો **पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननी जठरे शयनम्**ની રેંટમાળામાંથી કદી છૂટી શકતો નથી.

પુણ્યશાળી જીવાત્માઓ સંસારસાગરમાં ભયસૂચક દીવાદાંડી તરફથી પોતાની જીવનનૌકાને પાછી વાળી પરમધામરૂપ ધ્રુવ તારકપ્રતિ દૃષ્ટિસંધાન રાખી તે તરફ નૌકા હંકારે તો તેઓ મનુષ્યજન્મને ચરિતાર્થ કરી શકે છે.

એવા મોક્ષમાર્ગના પથિકવૃંદમાં સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઇનું નામ મૂકી શકાય તેમ છે.

"शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते" એ શ્રીગીતાવચન પ્રમાણે સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઇનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં વાંકાનેરપાસે પીપળિયા ગામે સંસ્કારી અને સુખી લોહાણા કુટુંબમાં શ્રીમાન્ ઠા. જીવરાજ રણછોડને ત્યાં સંવત્ ૧૯૩૯ ના પોષ સુદિ ૫ ને તા. ૨૮–૧૨–૧૮૮૨ ના રોજ થયો હતો. માતા–પિતાના ધર્મસંસ્કારોથી શ્રીરાજસીભાઇના જીવનને વધુ ઓપ ચઢ્યો. નાનપણથી જ એમના જીવનનો ઝોક ધર્મ તરફ હતો, પોતાના ધંધામાં ને જીવનમાં એમની ધર્મભાવના જણાઇ આવતી.

નાનપણમાં ગામડામાં ઉપયોગપૂરતી કેળવણી લીધા પછી એઓ પોતાના પિતાના ધંધામાં જોડાયા અને ગૃહસ્થજીવનની શરૂઆત કરી. મહાસાગરના માછલાને સરોવર સંકુચિત જણાય તેમ શ્રીરાજસીભાઇને પીપળિયાનું વ્યાપારીક્ષેત્ર બહુ સંકુચિત લાગ્યું. એટલે એમણે વ્યાવહારિક વિકાસ માટે મુંબઇજેવું વિશાળ ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં એમણે પોતાની માતૃભૂમિ પીપળિયાથી પ્રસ્થાન કરી મુંબઇમાં વસવાટ કર્યો. ગતજન્મના પુણ્યસંસ્કારોથી જેને પ્રકાશ લાધ્યો હોય, જેનો ભાગ્યોદય થયો હોય, તેને સામગ્રી ને સાનુકૂળતા પણ મળી રહે છે, તેવી રીતે સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઇને મુંબઇજેવા વેપારપ્રધાન શહેરમાં સુંદર ક્ષેત્ર મળી આવતાં પોતાની સાહસિક વૃત્તિને લઇને કાપડનો વેપાર એમણે શરૂ કર્યો.

નદી એના પ્રાકટ્યસ્થાન આગળ નાના ઝરણાજેવી હોય છે, પણ આગળ વધતાં એ વિશાળ બને છે તેમ શ્રીરાજસીભાઇનો વેપાર ધર્મપરાયણતા, પ્રામાણિકતા અને મિલનસાર સ્વભાવને લઇને દિનપરદિન વધતો ગયો.

ધર્મની પાછળ અર્થ અને કામ દોડતાં આવે છે, પણ ઉચ્ચકોટિનો આત્મા અર્થકામમાં લુબ્ધ થતો નથી, એનું લક્ષ્ય તો મોક્ષ હોય છે, એટલે અર્થ ને કામમાં ઉદાસીનતા રાખી સદ્ગત રાજસીભાઇએ મોક્ષમાર્ગનું અનુસંધાન રાખ્યું, છતાં **व्यापारे वसति लक्ष्मीः** એ ન્યાયે એઓ લક્ષ્મીસંપન્ન બન્યા. વેપારમાં પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું અને એ ધન પ્રામાણિકતાનું હોવાથી આજે પણ ટકી રહ્યું છે. એમની દુકાન આજે પણ મુંબઇ–કોલાબામાં એમના કીર્તિસ્તંભરૂપે મોજૂદ છે, અને તેનો વહીવટ તેમના લઘુબંધુ શ્રીયુત જાદવજીભાઇ ચાલતી આવેલી પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચલાવી રહ્યા છે. વડીલબંધુ રાજસીભાઇની સંપૂર્ણ છાપ શ્રીજાદવજીભાઇમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પ્રત્યેક નાનીમોટી ધર્મપ્રવૃત્તિમાં એઓ મોખરાનુ સ્થાન દીપાવે છે.

ભવાટવીમાં ભૂલા પડેલા જીવાત્માને મોક્ષના રાજમાર્ગે ચઢાવનાર શ્રીસદ્ગુરુ છે અને મોક્ષમંદિરની ચાવી પણ સદ્ગુરુના હાથમાં છે. કોઇ પણ સ્થળે પહોંચવામાં સ્વપ્રયત્ને રાજમાર્ગે જતાં માણસને વાર લાગે છે ને પ્રવાસ કષ્ટસાધ્ય થઇ પડે છે, પણ કોઇ ભોમિયાનો સાથ મળે તો તે ટૂંકે માર્ગે યથાસ્થાને પહોંચાડી શકે છે તેમ સદ્ગુરુ કેડીના માર્ગે થઇને મોક્ષમંદિરના યાત્રાળુને સત્વર તેના સ્થાનપર મૂકી દે છે. સંસારસાગર તરીને મોક્ષરૂપ સામે કિનારે પહોંચવા માટે સદ્ગુરુરૂપ કર્ણધારનો આશ્રય લીધાવિના ચાલતું નથી. પ્રાતઃસ્મરણીય સંતશિરોમણિ શ્રીતુલસીદાસજીએ પણ કહ્યું છે કે, **"गुरु बिनु भवनिधि तरहिं न कोई जो बिरञ्चि शङ्करसम होई ॥"** આ સત્ય શ્રીરાજસીભાઇને સમજાયું એટલે તેમને શ્રીસદ્ગુરુના શરણની તાલાવેલી લાગી. "શોધે તેને જડે" એ લોકોક્તિ પ્રમાણે એમણે શ્રીસદ્ગુરુની શોધ કરવા માંડી. તપાસ કરતાં એમને જણાયું કે સૂર્યસમાન જ્ઞાનપ્રકાશવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ ને શ્રોત્રિય આચાર્યદેવ શ્રીમન્ નથુરામશર્માજી શ્રીબીલખા–આનંદાશ્રમમાં બિરાજે છે, અને અનેક પુણ્યશાળી જીવો તેઓશ્રીના ચરણકમળનું શરણ લઇ આત્મકલ્યાણ સાધી રહ્યા છે. એ સૌનો દૃઢ નિશ્ચય છે કેઃ—

अपारसंसारसमुद्रमध्ये निमज्जतानां शरणं किमस्ति ।
कल्याणकर्त्री च सुभाग्यलब्धा श्रीनाथपादाम्बुजदीर्घनौका ॥

[અપાર સંસારસમુદ્રમાં ડૂબતા–ગળકાં ખાતા–મનુષ્યનું સાચું શરણ સદ્ભાગ્યના યોગે પ્રાપ્ત થયેલી તથા કલ્યાણ કરનારી શ્રીનાથચરણકમળરૂપી નૌકા જ છે.]

આ મંગળ સમાચાર પ્રાપ્ત થતાં શ્રીરાજસીભાઇએ શ્રીઆનંદાશ્રમમાં જઇ ભવોદધિ તારક શ્રીસદ્ગુરુનું શરણ લીધું અને તેઓશ્રીની દીક્ષા લીધી. સમર્થ સદ્ગુરુની દીક્ષા પ્રાપ્ત કર્યા પછી એમના ધાર્મિક સંસ્કારોને ઘણું પોષણ મળ્યું. એમના વેપારમાં અને જીવનમાં ધર્મ પ્રાધાન્ય ભોગવી રહ્યો. એમના વેપારમાં અને અર્થપ્રાપ્તિમાં પ્રામાણિકતા અને ધર્મભાવનાએ મોટો ભાગ ભજવ્યો. એમને આગળ પડતા દેખાવાની વૃત્તિ નહોતી, પણ સંગીનકાર્યમાં અને પાછળ રહીને કર્તવ્ય કરવામાં જ એ માનતા હતા. વિપુલ ધનસમૃદ્ધિ છતાં અતિશય સાદાઇથી એઓ જીવન ગાળતા અને સુખવૈભવમાં પણ જળકમળવત્ રહેતા હતા.

શ્રીસદ્ગુરુચરણારવિંદમાં એમની અખૂટ શ્રદ્ધા, સેવા અને ભક્તિ બીજાઓ માટે આદર્શરૂપ હતાં.

સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઇની છાપ એમના ભાઇઓપર ને કુટુંબ ઉપર બહુ દૃઢ પડી હતી. એમના એક લઘુબંધુ શ્રીબેચરલાલ તો શ્રીસદ્ગુરુની દીક્ષા લઇ શ્રીઆનંદાશ્રમમાં શ્રીસદ્ગુરુચરણમાં જ ઘણો સમય નિવાસ કરતાં અને છેવટે એમનું શરીર શ્રીસદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં જ છૂટી ગયું, અને મરણને પણ એમણે ધન્ય કર્યું. એમના બીજા લઘુબંધુ શ્રીજાદવજીભાઇ પણ દીક્ષિત છે, અને શ્રીસદ્ગુરુના અનન્ય ઉપાસક છે.

તેઓએ શ્રીઆનંદાશ્રમ–બીલખામાં નિત્ય કૃપાનાથને થાળ ધરાવાય એ માટે પણ અમુક રકમ આશ્રમમાં અર્પણ કરેલી છે.

પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવે સ્વરૂપાવસ્થાન કર્યા પછી શિષ્યસમુદાયે પોતાના તરફથી પોતાના આરાધ્ય સદ્ગુરુદેવના પ્રતિમા કરાવી, ભવ્ય વિશાળ મંદિર બંધાવી, તેમાં–શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ નાથમંદિર માં–તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ પ્રસંગે

શ્રીરાજસીભાઈએ દ્રવ્યથી મોટી સેવા કરી હતી. તે ઉપરાંત એ મંગળપ્રસંગની કાયમની યાદગીરી સૌ દીક્ષિત બંધુઓને ત્યાં રહે એ હેતુથી એ મંગળ પ્રસંગે મુંબઇ, કરાંચી, ગુજરાત ને સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવેલા સેંકડો ગુરુબંધુઓને શ્રીરાજસીભાઈએ પોતાના તરફથી પિત્તળના મોટા ખુમચાઓનું લ્હાણું કર્યું હતું.

વાંકાનેરમાં શ્રીજડેશ્વર મહાદેવના શિવાલયસામે એમણે મોટો ચબૂતરો ચણાવ્યો છે. અમદાવાદના શ્રીઆનંદાશ્રમમાં પણ એમણે સારો ફાળો આપ્યો છે.

વાંકાનેર હોસ્પિટલમાં તથા બાળાશ્રમમાં પોતાની જમીન બક્ષિસ આપી સારી એવી રકમ ભેટ આપી છે.

પોતાની જન્મભૂમિ પીપળિયામાં એક શિવાલય બંધાવી તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરી જનતાને ધર્માભિમુખ થવાની પ્રેરણા આપી છે.

સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઈએ પોતાનું ઉત્તરજીવન વ્યવહાર ને વેપારથી અળગું કરી આત્મશ્રેયાર્થે પ્રભુપરાયણતામાં ગાળ્યું હતું. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનાં પુસ્તકોના પરિશીલનમાં અને સત્સંગમાં એમણે પોતાનું ઉત્તરજીવન વ્યતીત કર્યું હતું. સંવત્ ૨૦૦૪ ના વૈશાખ વદિ ૦)) સોમ તા. ૭–૬–૧૯૪૮ ના રોજ આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી એમણે પરમધામપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું.

શ્રીજાદવજીભાઈ પણ પોતાના વડીલ બંધુને પગલે ચાલી રહ્યા છે, અને એમની શ્રીગુરુચરણારવિંદની ભક્તિ અને સેવા સદ્ગતની યાદ આપે તેવાં છે. ધનસામગ્રી–માનપ્રતિષ્ઠાની વિપુલતા છતાં પોતે જલકમલવત્ સાદાઈથી રહે છે. પોતાના વડીલ બંધુના પ્રતાપે જ આજનું સુખી જીવન છે એમ સમજી તેમના ઋણમાંથી યત્કિંચિત્ પણ નિવૃત્તિ મેળવાય એ હેતુથી એમણે સદ્ગત શ્રીરાજસીભાઈના શ્રેયાર્થે પૂજ્યપાદ શ્રીગુરુદેવના પુસ્તકો પૈકી "શ્રીઉપનિષદો"નો ગ્રંથ પુનર્મુદ્રણ કરાવી તેની ૧૧૦૦ પ્રતિ શ્રીઆનંદાશ્રમને સમર્પણ કરી છે. એમની એ જ્ઞાનપ્રચારની ધર્મપ્રવૃત્તિ અને શ્રીસદ્ગુરુચરણારવિંદપ્રતિની ભક્તિ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે, તેમ જ અન્યને માટે અનુકરણીય છે........હરિઃ ૐ ॥

[નોંધઃ—આ પુસ્તક છપાતું હતું તે દરમ્યાન શ્રીજાદવજીભાઈનું અવસાન થવા પામ્યું છે, સદ્ગતની જન્મતિથિ સંવત્ ૧૯૬૦ શ્રાવણ સુદિ ૧૩ મંગળવાર તથા સદ્ગતની મરણતિથિ સંવત્ ૨૦૦૮ વૈશાખ વદિ ૫ બુધવાર—આ પ્રમાણે છે.]

ત્રીજી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત.

સર્વ ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય શો હશે તે જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યોને વેદાંતપારગ બ્રહ્મસંસ્થ મહાપુરુષો સર્વ ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે હોવાનું શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને પુરાણોનાં વચનોરૂપ પ્રમાણોથી ને તદનુકૂલ સુયુક્તિઓથી જણાવે છેઃ—

દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત, સૂક્ષ્મતમ, અસંગ, (નિર્લેપ,) દુઃખસુખથી રહિત, સ્વાભાવિકસુખઘનરૂપ, પરમપવિત્ર, અવિકારી, પૂર્ણકામ, અક્રિય, પ્રશાંત, પ્રકાશ ને અંધકારથી વિલક્ષણ, નિશ્ચલ, ગંભીર, પ્રમાતાપણાના કર્તાપણાના ભોક્તાપણાના સુખીપણાના ને દુઃખીપણાના ભાવથી રહિત, વાણીવડે જેનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ ન કરી શકાય એવું, મન જેના સ્વરૂપને વ્યાવહારિક પદાર્થોની પેઠે ન જાણી શકે એવું, જાતિગુણાદિ સર્વ પ્રકારના વિશેષોથી રહિત, નિરપેક્ષસદ્રૂપ, નિરપેક્ષચેતનરૂપ, નિરવયવ, નિરાધાર, સ્વયંપ્રકાશ, માયાથી તથા માયાનાં સર્વ કાર્યોથી પર, અદ્વિતીય, એક, કેવલ, દ્વંદ્વાતીત, નિરામય, ભયશોકથી રહિત, અજર, અમર, ક્ષુધાતૃષાદિ ધર્મોથી રહિત, સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણની વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ, સર્વ પ્રકારના ભેદરૂપ વિકલ્પથી રહિત, ગૂઢ, દુર્દર્શ, સમભાવરૂપ, નિષેધના અવધિરૂપ, નિરૂપમ, અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, છ પ્રકારના ભાવવિકારોથી અત્યંત રહિત અને ઉપનિષદોનાં "**તત્ત્વમસિ**" આદિ મહાવાક્યોના લક્ષ્યાર્થરૂપ જે પરમતત્ત્વ છે તેને બ્રહ્મ કે પરબ્રહ્મ એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. તે બ્રહ્મને આશરે તેની પ્રકૃતિનામની કોઇ અનિર્વચનીય શક્તિ રહેલી છે. તે શક્તિ બ્રહ્મની સત્તાથી જીવોના કર્મસંસ્કારો ફલ દેવા તત્પર થાય ત્યારે આકાશાદિરૂપે પરિણામ પામી સર્વ જડપદાર્થોરૂપે ને જીવોનાં અંતઃકરણો, પ્રાણો, ઇંદ્રિયો ને શરીરોરૂપે પ્રતીત થાય છે. પ્રકૃતિના શુદ્ધ ભાગને માયા ને પ્રકૃતિના મલિન ભાગને અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. માયામાં સંક્રમિત થયેલું ચેતન ઈશ્વર ને અવિદ્યામાં સંક્રમિત થયેલું ચેતન જીવ કહેવાય છે. એ જીવમાં બંધમોક્ષની કલ્પના થાય છે. તે જીવ જયાંસુધી ભોગ્ય મનાતા વિષયોમાં વિરાગવાળો થતો નથી, ને પોતાના કૂટસ્થસ્વરૂપનો (અવિકારિસ્વરૂપનો) આત્મવિચારવડે સાક્ષાત્કાર કરતો નથી ત્યાંસુધી તે ભવભ્રમણમાંથી ને દુઃખાનુભવથી મોકળો થતો નથી. જ્યારે તે જીવ શાસ્ત્રોક્ત નિષ્કામશુભકર્મોથી પોતાના અંતઃકરણને શુદ્ધ એટલે દૃશ્યવિષયોની તૃષ્ણાથી રહિત કરે છે, બ્રહ્મધ્યાનથી પોતાના અંતઃકરણની ચંચલતા દૂર કરી તેને સ્થિર કરે છે, અને વિવેકાદિ ને શ્રવણાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનોથી પોતાના અંતઃકરણને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળું કરે છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થાય છે—કલ્પિત બંધથી રહિત થવારૂપ મોક્ષ પામે છે. જીવે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ એવો સર્વ ઉપનિષદોનો ઉપદેશ વા અભિપ્રાય છે.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે પ્રકટ થઇ હતી તે ખપી જવાથી, ને તેનું અધ્યયન કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની તથા જિજ્ઞાસુઓની તે માટેની ઉપરાઉપર માગણી ચાલુ રહેવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

છાપવામાં થયેલી ભૂલો સંબંધ મેળવીને વાંચનારે સુધારીને વાંચવી. સાધનપંચક ઉપોદ્ઘાતના અંતમાં હતું તેને મુખપૃષ્ઠની બીજી બાજુએ મૂકવામાં આવ્યું છે.

બીજી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમાં કૈવલ્યોપનિષદ્નો સાર આપવામાં આવ્યો હતો તેને બદલે આ બીજી આવૃત્તિમાં શ્વેતાશ્વતરોપનિષત્‌ની પછી કૈવલ્યોપનિષત્ મૂલ તથા તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આપવામાં આવ્યું છે. પ્રથમાવૃત્તિમાં બ્રહ્મનામાવલિ-સ્તોત્ર શ્વેતાશ્વતરોપનિષત્‌ની પછી હતું તેને બદલે આ બીજી આવૃત્તિમાં તે સ્તોત્ર ઉપનિષદોનો સાર પૂરો થયા પછી છેવટ મૂકવામાં આવ્યું છે. ઉપોદ્ઘાત પછી વિવેકી સાધકો માટે સાધનપંચક મૂકવામાં આવ્યું છે. પ્રથમાવૃત્તિના પ્રત્યેક પુસ્તકના સ્થૂલપદાર્થનું મૂલ્ય છ રૂપીઆ હતું, તેમાંથી એક રૂપીઓ ન્યૂન કરી આ આવૃત્તિના પ્રત્યેક પુસ્તકના સ્થૂલપદાર્થનું મૂલ્ય પાંચ રૂપીઆ રાખવામાં આવ્યું છે.

અનુકૂલ બુદ્ધિ રાખી જો ઔપનિષત્સિદ્ધાંત યથાર્થ સમજવામાં આવે તો તે મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રતીત થતાં સર્વ તાપોનું અજ્ઞાનરૂપ કારણસહિત શમન કરી તેને બહુ પ્રિય લાગતા પરમાનંદનું ઉદાર હૃદયથી દાન કરે છે. એવી રીતે આ ઔપનિષત્સિદ્ધાંત જ મનુષ્યને કૃતાર્થ કરનારો છે માટે પક્ષપાતનો ત્યાગ કરી તે સિદ્ધાંત સમજવા પોતાનું શ્રેય ઇચ્છનાર પ્રત્યેક વિવેકી મનુષ્યે ઘણામાં ઘણા આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે. ઇતિ શિવમ્.

પહેલી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત

અધિકારી મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિને પરમતત્ત્વની સમીપ લઇ જઇ—પરમતત્ત્વની સાથે અભેદભાવે સ્થાપન કરી—અવિદ્યા ને તેનાં કાર્ય શોકમોહાદિની ઐકાંતિક ને આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરનારી બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષત્ કહેવાય છે. એ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરાવનાર વેદના જ્ઞાનોપદેશ કરનાર ભાગો પણ ઉપનિષદ્‌માં (બ્રહ્મવિદ્યામાં) હેતુભૂત હોવાથી ઉપનિષત્ કહેવાય છે. વેદના સંહિતાભાગમાં તથા બ્રાહ્મણભાગમાં જેમ કેટલીક ઉપનિષદો છે તેમ તે બે ભાગથી ભિન્ન સ્વતંત્ર પણ કેટલીક ઉપનિષદો છે. **ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય ને બૃહદારણ્યક** એ દશ ઉપનિષદો વિશેષ પ્રાચીન તથા પ્રમાણભૂત ગણાય છે.[1] **શ્વેતાશ્વતર, કૌષીતકિ, જાબાલ, મૈત્રાયણી, નૃસિંહતાપનીય, કૈવલ્ય ને પરમહંસ** આદિ બીજી કેટલીક ઉપનિષદો પણ પ્રાચીન મનાય છે. **અલ્લોપનિષદ્**[2] આદિ અન્ય કેટલીક ઉપનિષદો આધુનિક હશે એમ પણ તેમના વિષય તથા ભાષાથી જણાય છે. વર્તમાનકાલમાં દેવનાગરી અક્ષરોમાં મુદ્રિત થયેલી ૧૧૮ ઉપનિષદો મળી શકે છે, તેમાં ઈશથી શ્વેતાશ્વતરસુધીની અગીઆર ઉપનિષદો મુમુક્ષુને વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી આ ગ્રંથમાં મૂલસહિત તેમની ગુજરાતીટીકા આપવામાં આવી છે.

---

૧. ઈશોપનિષત્પર **શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર આનંદગિરિકૃત** ટીકા, **ઉવટભાષ્ય, મહીધરભાષ્ય, સાયણભાષ્ય, આનંદભટ્ટોપાધ્યાયકૃત** ભાષ્ય, **અનંતાચાર્યકૃત** ભાષ્ય, **બ્રહ્માનંદસરસ્વતીકૃત** ઈશાવાસ્યરહસ્ય, **શંકરાનંદમુનિકૃત** ઈશાવાસ્યદીપિકા ને **રામચંદ્રપંડિતકૃત** ઈશાવાસ્યરહસ્યવિવૃત્તિ એ ભાષ્યો તથા ટીકાઓ છે. કેનોપનિષત્પર ભગવાન્ **શંકરનું** પદભાષ્ય તથા વાક્યભાષ્ય, તે બંને ભાષ્યપર **આનંદગિરિની** ટીકાઓ અને **શંકરાનંદમુનિકૃત** તથા **નારાયણકૃત** કેનોપનિષદ્દીપિકાઓ છે. કઠોપનિષત્પર **શાંકરભાષ્ય** અને **શાંકરભાષ્યપર આનંદગિરિની** ને **ગોપાલયતીન્દ્રની** ટીકાઓ છે. પ્રશ્નોપનિષત્પર **શાંકરભાષ્ય**, તે ભાષ્યપર **આનંદગિરિની** ટીકા ને **શંકરાનંદમુનિકૃત** પ્રશ્નોપનિષદ્દીપિકા છે. મુંડકપર **શાંકરભાષ્ય**, તે ભાષ્યપર **આનંદગિરિની** ટીકા તથા **નારાયણકૃત** મુંડકોપનિષદ્દીપિકા છે. માંડૂક્યપર **ગૌડપાદીય**-કારિકા, મૂલ તથા કારિકાપર **શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર આનંદગિરિની** ટીકા ને **શંકરાનંદમુનિકૃત** માંડૂક્યોપનિષદ્દીપકા છે. તૈત્તિરીયપર **શાંકરભાષ્ય, શાંકરભાષ્યપર સુરેશ્વરાચાર્યકૃત** વાર્તિક, ભાષ્ય તથા વાર્તિકપર **આનંદગિરિકૃત** ટીકા, તથા **શંકરાનંદમુનિકૃત** ને **વિદ્યારણ્યમુનિકૃત** તૈત્તિરીયોપનિષદ્દીપિકાઓ છે. ઐતરેયપર **શાંકરભાષ્ય**, ભાષ્યપર **આનંદગિરિકૃત** ટીકા, ને **વિદ્યારણ્યમુનિકૃત** ઐતરેયોપનિષદ્દીપિકા છે. છાંદોગ્યપર **શાંકરભાષ્ય**, ને **શાંકરભાષ્યપર આનંદગિરિકૃત** ટીકા છે. બૃહદારણ્યકપર **શાંકરભાષ્ય, સુરેશ્વરાચાર્યકૃત** વાર્તિક, ભાષ્ય તથા વાર્તિકપર **આનંદગિરિકૃત** ટીકા, અને **નિત્યાનંદમુનિકૃત** મિતાક્ષરા ટીકા છે. શ્વેતાશ્વતરપર **શ્રીશંકરાચાર્યના** નામનું ભાષ્ય, **શંકરાનંદમુનિકૃત** ને **નારાયણકૃત** દીપિકાઓ અને **વિજ્ઞાનભગવત્કૃત** ટીકા છે. આ એકાદશ ઉપનિષદોપર બીજી અપ્રચલિત ટીકાઓ પણ હશે એમ અનુમાન થાય છે. ઉપરની ઉપનિષદોથી ભિન્ન બીજી ઉપનિષદોમાંથી કેટલીક ઉપનિષદોપર **શંકરાનંદમુનિની** તથા **નારાયણની** ને કેટલીકપર માત્ર **નારાયણની** દીપિકાઓ છે. કોઇ કોઇ ઉપનિષત્પર અન્ય પંડિતોની ટીકાઓ પણ જોવામાં આવે છે.

૨. **અલ્લોપનિષદ્‌ની** ગણના **આથર્વણશાખામાં** કરેલી જોવામાં આવે છે. તેના સાત મંત્રો છે. તેમાં **અલ્લા** (અદ્વિતીય પરમાત્મા) જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, પરમપૂર્ણ ને અનાદિસ્વરૂપ છે ઇત્યાદિ જણાવ્યું છે. તેમાં અલ્લા, ઇલલ્લા, અકબર ને રસુલ મહમ્મદ એવા અરબ્બીશબ્દો જોવામાં આવે છે તેથી અનુમાન થાય છે કે આ લેખ **અકબરબાદશાહના સમયમાં** વા **દારાના** સમયમાં લખાયો હશે. અશાસ્ત્રજ્ઞ હિંદુઓને ભોળવી મુસલમાન કરવા માટે આ લેખ લખાયો હશે એમ જણાય છે. સંસ્કૃતમાં અલ્લા એ લક્ષ્મીનું નામ છે તેથી કેટલાક આ ઉપનિષદ્‌ને લક્ષ્મીઉપનિષત્ એવું નામ આપે છે, પણ ગ્રંથરચના જોતા તે નામ યોગ્ય જણાતું નથી.

પાદની કારિકા પણ મુમુક્ષુને ઉપયોગી હોવાથી તે પણ ગુજરાતીટીકાસહિત આપેલી છે. બાકીની ૧૦૭ ઉપનિષદોનો સાર આપવામાં આવ્યો છે, કે જેથી તે ઉપનિષદોમાં શો વિષય છે તે જિજ્ઞાસુઓના જાણવામાં આવે. સર્વ ઉપનિષદોનું મુખ્ય તાત્પર્ય જીવબ્રહ્મનો અભેદ જણાવવામાં છે. આ અર્થ ઉપનિષદોના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારાં છ લિંગોથી સિદ્ધ થાય છે.[1] ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ ને ઉપપત્તિ આ છ તાત્પર્યના નિર્ણયમાં લિંગો (હેતુઓ) છે. ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય વસ્તુનું તે ગ્રંથના આદિઅંતમાં જે પ્રતિપાદન તે ઉપક્રમઉપસંહારની **એ**કતા, પ્રતિપાદ્ય વિષયનું ગ્રંથના મધ્યમાં જે પુનઃ પુનઃ કથન તે **અભ્યાસ**, ગ્રંથનો અસાધારણ પ્રતિપાદ્ય વિષય તે **અપૂર્વતા**, ગ્રંથના પ્રતિપાદ્ય વિષયના જ્ઞાનથી શ્રવણ કરવામાં આવતું પ્રયોજન તે **ફલ**, ગ્રંથના પ્રતિપાદ્ય વિષયની સ્તુતિ ને તેનાથી વિપરીતની નિંદા તે **અર્થવાદ**, અને ગ્રંથના પ્રતિપાદ્ય વિષયનું દૃષ્ટાંતાદિ યુક્તિઓથી જે પ્રતિપાદન તે **ઉપપત્તિ** કહેવાય છે. ઉપનિષદોના તાત્પર્યના અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ નિર્ણયમાં તે છ લિંગો ઉપયોગી છે. જે શબ્દનું જે અર્થમાં તાત્પર્ય હોય તે તે શબ્દનો અર્થ થાય છે, માત્ર વાચ્યાર્થ જ તેનો અર્થ થાય એવો નિયમ નથી. ઉપનિષદોમાં જે કર્મ તથા ઉપાસનાઓનું નિરૂપણ છે તે ચિત્તની શુદ્ધિ તથા સ્થિરતાદ્વારા જ્ઞાનમાં ઉપકારક હોવાથી જ્ઞાનભાગના તાત્પર્યનો નિર્ણય થયે તેમનો નિર્ણય થઇ જાય છે તેથી તેવાં વચનોના તાત્પર્યનો પૃથક્ નિર્ણય કરવાની અગત્ય રહેતી નથી.

જીવના ચિત્તમાં મલ, વિક્ષેપ ને આવરણ એ ત્રણ દોષો હોય છે. કુકર્મ તથા કુવિચારથી પડેલા સંસ્કારો **મલ** કહેવાય છે. ઇંદ્રિયદ્વારા વા વિષયસ્મરણથી અંતઃકરણનું જે વારંવાર પ્રબલવેગથી વિષયભણી ખેંચાવું તે **વિક્ષેપ** કહેવાય છે, ને પોતાના કૂટસ્થસ્વરૂપને ન જાણવું તે **આવરણ** કહેવાય છે. આત્મસ્વરૂપના આવરણથી જીવને શરીરાદિમાં હુંપણાની ને જગત્‌માં સત્યપણાની ભ્રાંતિ થઇ રાગદ્વેષરૂપ વિક્ષેપ ઉપજે છે, અને રાગદ્વેષથી ધર્માધર્મરૂપ પ્રવૃત્તિદ્વારા જીવ ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપ મલદોષને ગ્રહણ કરે છે. સકામ પુણ્ય પણ ભવભ્રમણમાં હેતુ હોવાથી વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ તે પાપરૂપ છે. એ ધર્માધર્મવડે જીવ ઘટીયંત્રમાંના ઘટની પેઠે ઊર્ધ્વઅધઃ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. વિશ્રાંતિ પામતો નથી. કામનાનો ત્યાગ કરી લૌકિકવૈદિક શુભકર્મ કરવાથી શનૈઃ શનૈઃ ચિત્તના મલદોષની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તને કોઇ પણ યોગ્ય ધ્યેયમાં દીર્ઘકાલ નૈરંતર્ય આદરપૂર્વક સ્થાપન કરવાથી ધીરે ધીરે ચિત્તનો વિક્ષેપદોષ દૂર થાય છે, અને સત્‌શાસ્ત્ર તથા સદ્‌યુક્તિઓના વેત્તા ને પરમતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા પરમકારુણિક આચાર્યદ્વારા વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણાદિવડે નિજસ્વરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી ચિત્તના આવરણદોષની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે. આવરણની નિઃશેષ નિવૃત્તિ થયે જીવનું ભયપ્રદ ભવકાંતારનું દુઃખદ ભ્રમણ વિદૂર થાય છે, ને તે અખંડાનંદરૂપે શાશ્વત વિરાજે છે.

ત્રિવિધતાપનો અજ્ઞાનરૂપ મૂલસહિત અત્યંત ઉચ્છેદ અને સ્વાભાવિક પરમાનંદનો નિત્ય આવિર્ભાવ એ વિવેકી મનુષ્યને મુખ્ય પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય પ્રતીત થાય છે. એ પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી થાય છે, ને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉપનિષદ્‌ના શ્રવણાદિથી થાય છે, તેથી મુમુક્ષુએ ઉપનિષદોનું શ્રવણ વા વાચન કરવું આવશ્યક છે. ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલો સિદ્ધાંત જીવને પરમશાંતિ આપી કૃતાર્થ કરનાર, કર્તવ્યપરાયણતા રાખવાનું ઉત્તમ મનોબલ આપનાર, નીતિબલને સુદૃઢ કરનાર, ને સર્વ પ્રકારના દુઃખમાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે આશ્વાસન આપનાર છે એમ ઉપનિષદોનું સ્વસ્થચિત્તે વાચન કરનારને સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે. પશ્ચિમના કેટલાક પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ ઉપનિષદોની એ મહત્તા સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છેઃ—

"આખા વિશ્વમાં ઉપનિષદોના અભ્યાસજેવો શ્રેય કરનાર અન્ય કોઇ પણ અભ્યાસ નથી. મારા જીવનનું એ આશ્વાસન છે, અને મારા મૃત્યુકાલમાં પણ મને એનું જ આશ્વાસન રહેશે." **શોપનહોર.**

"યુરોપનું ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, ગ્રીકતત્ત્વજ્ઞોનો ચૈતન્યવાદ પણ, આર્યાવર્તના બ્રહ્મવાદસાથે સરખાવતાં મધ્યાહ્નના પૂર્ણપ્રકાશવાળા સૂર્યની આગળ એક તણખાજેવો જણાય છે." **ફ્રેડરીક શ્લેગલ.**

---

૧. ઈશોપનિષદ્‌ના તાત્પર્યનો નિર્ણય જણાવનારાં છ લિંગો નીચે દર્શાવ્યાં છે, તે પ્રમાણે અન્ય ઉપનિષદોમાં પણ તે જાણવાં:—

ईशा वास्यमिद्ꣳ सर्वम् ॥ (આ સર્વ પરમાત્માવડે આચ્છાદન કરવાયોગ્ય છે,) એવી રીતે પ્રથમ મંત્રથી પરમાત્માના નિરૂપણનો ઉપક્રમ કરી **स पर्यगाच्छुक्रम्** । (તે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક ને શુદ્ધ છે,) એમ આઠમા મંત્રવડે તે જ વિષયનો ઉપસંહાર કર્યો છે, આ પ્રથમ લિંગ છે; **अनेजदेकं मनसो जवीयः ॥ तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः** ॥ (પરમાત્મા અચલ, અદ્વિતીય ને મનથી વધારે વેગવાન છે, તે આ સર્વની અંતર છે, અને તે આ સર્વની બહાર પણ છે,) આ **અભ્યાસ**રૂપ બીજું લિંગ છે; **नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत्** ॥ (તેને ઇંદ્રિયો પહોંચી શકતી નથી, કેમ કે તે તેનાથી પૂર્વ ગયેલ જેવું છે,) આ શ્રુતિથી ભિન્ન પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની અવિષયતારૂપ જે **અપૂર્વતા** તે ત્રીજું લિંગ છે; **तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः** ॥ (એકપણાનો અનુભવ કરનારને તેમાં મોહ શો? ને શોક શો?) આ મોહશોકના અભાવરૂપ જે **ફલ** તે ચોથું લિંગ છે; **असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः** ॥ (જે આત્માને વિપરીત માનનારા મનુષ્યો છે તેઓ મરીને ઘણા અજ્ઞાનવડે આચ્છાદિત ઇંદ્રિયોની નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિરૂપ અસુરના સંબંધવાળા પ્રસિદ્ધ જન્મો છે તેમને પામે છે,) આ ભેદજ્ઞાનની નિંદારૂપ તથા અર્થથી અભેદજ્ઞાનની સ્તુતિરૂપ જે **અર્થવાદ** તે પાંચમું લિંગ છે; અને **तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति** ॥ (તે પરમાત્માના સદ્‌ભાવથી સૂત્રાત્મા કર્મફલોને ધારણ કરે છે,) આ પરમાત્માના અસ્તિત્વનું બોધન કરનાર યુક્તિરૂપ જે ઉપપત્તિ તે છઠ્ઠું લિંગ છે, આ છ લિંગોવડે આ ઈશોપનિષદ્‌નું (વાજસનેયસંહિતોપનિષદ્‌નું) તાત્પર્ય અદ્વૈત પરમાત્મામાં છે એમ નિશ્ચય થાય છે. નવમા મંત્રથી અંતસુધીનો ભાગ કર્મઉપાસનાના નિરૂપણનો છે તે જ્ઞાનના શેષરૂપ છે.

"જો સુખી મૃત્યુ મેળવવાની યોગ્યતા સંપાદન કરવી એ તત્ત્વચિંતનનો હેતુ હોય તો તે માટે વેદાંતજેવું શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઇ સાધન નથી." પ્રો. મેક્સમ્યુલર.

"પોતાના સત્યસ્વરૂપમાં વેદાંત એ નીતિનો સર્વથી સુદૃઢ આધાર છે, ને વ્યાવહારિક દુઃખમાં નિરતિશય મૂલ્યવાન આશ્વાસન છે." પ્રો. ડ્યુસેન.

શુદ્ધ ને સ્થિર ચિત્તવાળા સાધનસંપન્ન પુરુષને અદ્વિતીય પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યનું વિધિવત્ અનન્ય શરણ ગ્રહણ કરી તેઓશ્રીદ્વારા મહાવાક્યના ઉપદેશનું શ્રવણ કરવાથી થાય છે, પણ જેઓના ચિત્તમાં સંશયવિપર્યય હોય તેમને મહાવાક્યના શ્રવણથી દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી. તેવા અધિકારીઓએ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા આચાર્યદ્વારા તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનારાં છ લિંગોસહિત વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું જોઇએ. વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણથી તે શાસ્ત્ર દ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરે છે એવો વેદાંતરૂપ પ્રમાણમાં રહેલો સંશય દૂર થાય છે. મોક્ષ તથા બ્રહ્માદિરૂપ પ્રમેયના સ્વરૂપમાં રહેલા સંશયો નિવૃત્ત કરવા શ્રવણ કરેલા વિષયનો એકાંતમાં ભેદની બાધક ને અભેદની સાધક યુક્તિઓવડે વારંવાર વિચાર કરવો જોઇએ એવો વિચાર **મનન** કહેવાય છે. શ્રવણમનન કર્યા છતાં પણ જો ચિરકાલથી અજ્ઞાનવડે પોષણ પામેલી દેહમાં હુંપણાની ને જગત્માં સત્યપણાની ભ્રાંતિરૂપ વિપરીતભાવનાની અત્યંત નિવૃત્તિ ન થાય તો તે કરવા માટે અનાત્માકારવૃત્તિઓને રોકી શ્રદ્ધાસાવધાનતાપુરઃસર બ્રહ્માકારવૃત્તિઓના પ્રવાહને સતત ચલાવવારૂપ નિદિધ્યાસન કરવું જોઇએ. એમ કરવાથી પરમતત્ત્વનો સુદૃઢ અપરોક્ષબોધ થઇ પુરુષ કૃતાર્થ થાય છે.

વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા આ ચાર સાધનોરહિત બહિર્મુખ પુરુષોથી શ્રવણાદિ સાધનો સંપાદન કરી શકાતાં નથી, તેથી પ્રથમ વિવેકાદિ સાધનો સંપાદન કરવાની અગત્ય મનાય છે. ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામી વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળી અનિત્ય જડવસ્તુઓ તથા જેમાં તે વસ્તુઓનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને નાશ થાય છે એવી ચેતનરૂપ નિત્યવસ્તુ એ બંને ભિન્ન છે એમ જાણવું તે **વિવેક** કહેવાય છે. એ વિવેક જેમ જેમ દૃઢ થતો જાય છે તેમ તેમ દોષબહુલ ક્ષણભંગુર જડવસ્તુમાં રહેલો રાગ ક્ષીણ થતો જાય છે, ને અંતે હિરણ્યગર્ભના પદમાં પણ દોષદર્શન થઇ તેમાં લાલસા રહેતી નથી. એવી રીતે આ લોકના વિષયોથી માંડીને હિરણ્યગર્ભના પદપર્યંતના ઐશ્વર્યમાં આરૂઢ અસ્પૃહાનો ઉદય થાય તે **વૈરાગ્ય** કહેવાય છે. એવા વૈરાગ્યની સ્થિરતા થયે શમાદિ છ સંપત્તિ સુલભતાથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ ને તિતિક્ષા એ છ સંપત્તિનાં નામો છે. દ્રવ્યરૂપ સંપત્તિવિના જેમ અન્નવસ્ત્રાદિ પદાર્થો મેળવી શકાતા નથી તેમ આ છ સંપત્તિવિના બ્રહ્માનુભવ થઇ શકતો નથી. મનને નિષિદ્ધ વિષયચિંતનમાંથી રોકવાનું બલ **શમ** કહેવાય છે, ઇંદ્રિયોના નિષિદ્ધ વિષયોભણીના પ્રબલ વેગને રોકવાનું સામર્થ્ય **દમ** કહેવાય છે, શ્રીસદ્ગુરુના તથા સત્શાસ્ત્રના ઉપદેશમાં સુદૃઢ વિશ્વાસ રાખવો તે **શ્રદ્ધા** કહેવાય છે, સર્વોત્તમ વિષયોના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મમાં મનની સ્થિરતા થવાથી કોઇ પણ નિષિદ્ધ વિષયના સ્મરણથી વા સામીપ્યથી મનમાં ક્ષોભ ન થાય તે **સમાધાન** કહેવાય છે, વિષયી જીવોને અતિપ્રિય લાગતા વિષયો હલાહલવિષજેવા પ્રતીત થઇ તેમાં મનની સ્વાભાવિક ઉપેક્ષા રહે, ને સકામકર્મમાં ફલેચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન થાય તે **ઉપરતિ** કહેવાય છે, અને પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થતાં માનાપમાન, સુખદુઃખ, ટાઢતડકો ને ભૂખતરસ આદિ સહન કરવાનું બલ **તિતિક્ષા** કહેવાય છે. વિવેક, વૈરાગ્ય ને શમાદિ છ સંપત્તિ આ ત્રણ સાધનો પરિપક્વ થયાં હોય તો જ વાસ્તવિક **મુમુક્ષુતા** એટલે મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉપજે છે. એ મુમુક્ષુતા શ્રવણાદિમાં શીઘ્ર પ્રવૃત્તિ કરાવનારી થાય છે.

જેઓ વિવેકાદિ સાધન સંપાદન કરવામાં પ્રતિબંધક સંસ્કારોના સદ્ભાવને લીધે અરુચિવાળા હોય તેમણે આ લોક પરલોકના ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી માત્ર પરમાત્માની પ્રસન્નતા માટે પોતાના માનેલા પદાર્થોના વિહિતત્યાગરૂપ યજ્ઞમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ. એવા યત્નથી ચિત્તની નિર્મલતા થાય છે, ને વિવેકાદિ સાધન સંપાદન કરવામાં પ્રીતિ ઉપજે છે.

આ જન્મમાં પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી સદ્યોમોક્ષ મેળવી શકવાનું સામર્થ્ય જેમની બુદ્ધિમાં નથી તેમને **નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના** કર્તવ્ય છે. જેઓ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના અધિકારી ન હોય તેમણે **સગુણબ્રહ્મની** ઉપાસના કરવી જોઇએ. એ બેમાંની કોઇ ઉપાસનાનો પરિપાક થયે જો તેમને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન થઇ શકે તો એવા ઉપાસકો એ ઉપાસનાના બલથી શરીરપાત પછી **અર્ચિમાર્ગે બ્રહ્મલોકમાં** જાય છે, ને ત્યાંના ઉત્કૃષ્ટ ભોગો ભોગવી મહાકલ્પના અંતમાં **વિદેહકૈવલ્ય** પામે છે. આ **ક્રમમોક્ષ** કહેવાય છે. તેથી ઊતરતા અધિકારવાળાએ **નિષ્કામ શુભકર્મ**, ને તેનાથી ઊતરતા અધિકારવાળાએ **સકામ શુભકર્મ** કરવાનાં છે. **ઈષ્ટ, પૂર્ત** ને દાનાદિરૂપ સકામ શુભકર્મ કરનારા **દક્ષિણાયનમાર્ગે સ્વર્ગલોકમાં** જાય છે, અને ત્યાંથી સ્વર્ગનો ભોગ આપનાર પુણ્યકર્મનો ક્ષય થયે પાછા **મર્ત્યલોકમાં** આવે છે. જેઓ સકામ શુભકર્મ નહિ કરતાં સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે તેઓ પ્રધાનપણે દુઃખનો અનુભવ કરવા **તૃતીય સ્થાનમાં** એટલે મનુષ્યથી ઊતરતી યોનિઓમાં જાય છે. એ ત્રણે માર્ગનું નિરૂપણ **છાંદોગ્ય** અને **બૃહદારણ્યકમાં** જોવામાં આવશે.

ઈશાદિ અગીઆર ઉપનિષદોમાંની પ્રત્યેક ઉપનિષદ્માં કયા વિષયનું નિરૂપણ છે તે વિષયદર્શક સૂચીપત્ર જોવાથી અથવા તે તે ઉપનિષદ્ના આરંભમાં આપેલા ઉપોદ્ઘાત અને મંત્રોપરની ઉત્થાનિકાઓ વાંચવાથી જણાઇ આવશે.

શબ્દાર્થમાં આવાં [ ] ચતુષ્કોણો મૂકી તેમાં મૂલમાં નહિ એવાં પદ કે પદો ગુજરાતીમાં અર્થ સ્પષ્ટ થવા સારુ મૂકવામાં આવ્યાં છે, અને આવાં ( ) દ્વિકપાલો પદનો પર્યાય જણાવવા સારુ વા પદના સ્પષ્ટીકરણ માટે મૂકવામાં આવ્યાં છે. જેમને માત્ર શબ્દાર્થ વાંચવો હોય તેમણે તે ચિહ્નોની બહારનો ભાગ જ વાંચવો, અને જેમને મૂલનો ભાવાર્થ વાંચવો હોય તેમણે તે ચિહ્નો ત્યાં નથી એમ ગણી સર્વ ભાગ વાંચવો, એમ કરવાથી બંને પક્ષની અનુકૂલતા સચવાશે. ઇતિ. ૐ. ◘

ૐ

શ્રીઉપનિષદોનું વિષયદર્શક સૂચીપત્રક

૧. શ્રીવાજસનેયસંહિતોપનિષત્. (શ્રીઈશોપનિષત્.)

૨. શ્રીતલવકારોપનિષત્. (શ્રીકેનોપનિષત્.)

૩. શ્રીકાઠકોપનિષત્.

૨. બીજો અધ્યાય.

૪. શ્રીપ્રશ્નોપનિષત્.

૫. શ્રીમુંડકોપનિષત્.

૬. કારિકાસહિત માંડૂક્યોપનિષત્.

૭. શ્રીતૈત્તિરીયોપનિષત્‌.

૮. શ્રીઐતરેયોપનિષત્.

૯. શ્રીછાંદોગ્યોપનિષત્.

૧૦. શ્રીબૃહદારણ્યકોપનિષત્

૨. બીજો અધ્યાય

૩. ત્રીજો અધ્યાય

૪. ચોથો અધ્યાય

૧૧. શ્રીશ્વેતાશ્વતરોપનિષત્.

૧૨. શ્રીકૈવલ્યોપનિષત્.

ॐ

श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम्

श्रीउपनिषदो

तात्पर्यदीपिकासहित

મંગલાચરણ તથા ટીકાના આરંભની પ્રતિજ્ઞા

यन्मायारहितं शुद्धमक्षरं चाव्ययं परम् । सत्यं परम् धीमही ॥
सत्यं ज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ १॥
यत्कृपालवमात्रेण मूढस्त्यजति मूढताम् ।
पातु वः सद्गुरुः शान्तस्तापत्रयविनाशकः ॥ २॥
प्रणम्य सद्गुरुं श्रेष्ठमज्ञानध्वांतभास्करम् ।
व्याख्येयं श्रुतिवाक्यानां यथाबुद्धि वितन्यते ॥ ३॥

વિવેચનઃ—માયા તથા તેના કાર્યરૂપ નામરૂપાત્મક પ્રપંચથી રહિત, અવિદ્યારૂપ મલના અભાવથી નિર્મલ, અવિનાશી, અવિકારી, માયા ને માયાનાં કાર્યોથી પર (સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક), સત્ય (ત્રિકાલાબાધ્ય), અલુપ્તપ્રકાશ, નિરતિશય આનંદ, ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત તથા સર્વ પ્રકારના ભયથી રહિત જે બ્રહ્મ (નિરતિશય વ્યાપક વસ્તુ) તે હું છું. ૧

જેની દયાના લેશમાત્રથી સ્વસ્વરૂપના બોધથી રહિત અજ્ઞાની મનુષ્ય પોતાની મૂઢતાને ત્યજે છે—આત્મતત્ત્વને જાણનાર થાય છે તે **આ**ધ્યાત્મિક, **આ**ધિભૌતિક ને **આ**ધિદૈવિક એ ત્રણ પ્રકારના તાપની ઐકાંતિક અને આત્યંતિક નિવૃત્તિ કરનારા તથા મનને વશ વર્તાવનારા **શ્રીસ**દ્‌ગુરુ (સત્—ત્રિકાલાબાધ્ય વસ્તુ, તેનો યથાર્થ ઉપદેશ કરીને શિષ્યના હૃદયમાં રહેલ ગુ—અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર, તેને રુ—અત્યંત નિવૃત્ત કરનાર) પરમાત્મા અજ્ઞાન ને અજ્ઞાનનાં કાર્ય જે શોકમોહાદિ તેથી તમારું રક્ષણ કરો. ૨

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરવામાં **શ્રીસૂર્ય**જેવા ઉત્તમ અંતર્યામિરૂપ **શ્રીસ**દ્‌ગુરુપરમાત્માને શ્રદ્ધા-ભક્તિસહ પ્રણામ કરી શ્રુતિવાક્યોની (**શ્રીવા**જસનેયસંહિતોપનિષદાદિ ઉપનિષદોની) આ **તા**ત્પર્યદીપિકા-નામની વ્યાખ્યા યથામતિ લખાય છે. ૩

ગ્રંથની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થવા ગ્રંથારંભમાં મંગલાચરણ કરવાનો શિષ્ટસંપ્રદાય છે. એ મંગલાચરણ મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનાં છે, **વ**સ્તુનિર્દેશરૂપ (જે વસ્તુનું ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરવાનું હોય તે વસ્તુના કથનરૂપ), **ન**મસ્કારરૂપ (પોતાના ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરવારૂપ) ને **આ**શીર્વાદરૂપ (સ્વવાંછિત વા શિષ્યવાંછિત અર્થની યાચનારૂપ). શ્રેયસકર્મમાં ઘણાં વિઘ્નો હોય છે એમ જાણી તેમની નિવૃત્તિ માટે અત્રે તે ત્રણે પ્રકારનાં મંગલાચરણો કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ શ્લોકમાં જીવઈશનો અભેદ જે આ ગ્રંથનો વિષય છે તે વિષયના કથનરૂપ મંગલ કરવામાં આવ્યું છે તેથી તે **વ**સ્તુનિર્દેશરૂપ મંગલાચરણ છે. બીજા શ્લોકમાં **આ**શીર્વાદરૂપ મંગલાચરણ છે, અને ત્રીજા શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધમાં નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ છે, તથા તે શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં ટીકારૂપ ગ્રંથના આરંભની પ્રતિજ્ઞા છે.

ॐ

१. श्रीवाजसनेयसंहितोपनिषत्[1]

तात्पर्यदीपिकासहित

કોઈ ઋષિ અન્નનું બહુ દાન કરતાં હતા તેથી તેમનું ઉપનામ વાજસનિ (વાજ=અન્ન, સનિ=દાન કરનાર) પડ્યું હતું. તે **વાજસનિ**ના પુત્ર **યાજ્ઞવલ્ક્ય** હતા તેથી **શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ**નું અન્ય નામ **વાજસનેય** પણ છે. તે **વાજસનેય**ને **શ્રીસૂર્યભગવાન્**ની કૃપાથી જે વેદની પ્રાપ્તિ થઈ તે **વાજસનેયસંહિતા** કિંવા **શુક્લયજુર્વેદ** કહેવાય છે. જે વેદના મંત્રોનાં પદોની યથાયોગ્ય સંધિ કરેલી હોય એવો વેદ સંહિતા કહેવાય છે. શુક્લયજુર્વેદના ચાળીશ અધ્યાય છે, તેમાં પ્રથમના ૩૯ અધ્યાયમાં ચિત્તશુદ્ધિમાં ઉપયોગી કર્મોનું નિરૂપણ છે, અને ચાળીશમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનકાંડનું કથન છે. એ ચાળીશમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ હોવાથી જ તેનું અહીં **વાજસનેયસંહિતાની ઉપનિષત્** એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. **શ્રીસદ્ગુરુ**ના ચરણારવિંદની સમીપ બેસવાથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન, અથવા પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મની સમીપ લઈ જઈને અવિદ્યાદિ સંસારકારણની અત્યંત નિવૃત્તિ કરનારી બ્રહ્મવિદ્યા ઉપનિષદ્ કહેવાય છે. બ્રહ્મવિદ્યા એ ઉપનિષદ્નો મુખ્યાર્થ છે, અને તે બ્રહ્મવિદ્યાની અધિકારીને પ્રાપ્તિ કરાવનાર વેદના અંત(રહસ્ય)ભાગનું નામ પણ ઉપનિષત્ કહેવાય છે, પરંતુ તે તેનો ગૌણાર્થ છે.

વેદના અંતરૂપ ઉપનિષદોના પાઠનો આરંભ કરતી વેલા તથા સમાપ્તિએ જે વેદની તે ઉપનિષત્ હોય તે વેદની ઉપનિષદોનો શાંતિપાઠ ભણવાનો મુક્તિકા-ઉપનિષદ્ને આધારે વિદ્વાનોનો સંપ્રદાય છે. એમાં **શ્રીશુક્લયજુર્વેદ**ની ઉપનિષદોનો શાંતિપાઠ આ પ્રમાણે છેઃ—

ॐ। पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥[2] ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

શબ્દાર્થઃ—આ પૂર્ણ [છે,] આ પૂર્ણ [છે,] પૂર્ણથી પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. પૂર્ણના પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ જ અવશેષ રહે છે. ૐ શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ,] શાંતિ [થાઓ.]

વિવેચનઃ—આ એટલે તત્પદનો લક્ષ્યાર્થ જે નિરુપાધિક ચેતન તે પૂર્ણ એટલે નિરતિશય વ્યાપક છે. આ એટલે ત્વં(જીવ)પદનો લક્ષ્યાર્થ જે અવિદ્યારૂપ ઉપાધિથી રહિત ચેતન તે પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી નિરતિશય વ્યાપક છે. પૂર્ણ એટલે કારણબ્રહ્મથી (માયાવિશિષ્ટચેતનથી) પૂર્ણ એટલે કાર્યબ્રહ્મ (સૂક્ષ્મશરીરોની સમષ્ટિરૂપ વિશેષણવાળું ચેતન) ઉત્કૃષ્ટ એટલે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે, ને તેનાથી વિરાટ્ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. પૂર્ણ એટલે કાર્યબ્રહ્મના, અસ્તિ ભાતિ ને પ્રિયરૂપ પૂર્ણભાવને લઈને આત્યંતિકપ્રલયના—જ્ઞાનવડે થનારા કારણસહિત કાર્યના લયના—સમયમાં પૂર્ણ એટલે સચ્ચિદાનંદ જ અવશેષ રહે છે. આ શાંતિપાઠમાં ત્રણે કાલમાં પરમશાંતરૂપ જે બ્રહ્મ છે તેનું સ્વરૂપ સમજાવી સ્મરણ કરાવવામાં આવ્યું છે. **ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः** એમાં ૐ એ શબ્દવડે સગુણનિર્ગુણબ્રહ્મના નામનું કથન છે, અને ત્રણ વાર **शान्तिः**ના ઉચ્ચારણથી આ ઉપનિષદ્નું અધ્યયન કરનારાઓની, પોતાના સ્થૂલશરીરના, સૂક્ષ્મશરીરના અને કારણશરીરના જ્વરોની વા આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ તાપોની નિવૃત્તિ કરવા માટે દયાલુ પરમાત્મપ્રતિ પ્રાર્થના છે.

આ ઉપનિષદ્ની અઢાર કંડિકાઓ (મંત્રો) છે. **શુક્લયજુર્વેદ**ની પંદર શાખાઓમાં કાણ્વશાખા પ્રથમશાખા ગણાય છે, તેથી આચાર્યભગવાને (પૂજ્યચરણ **શ્રીશંકરભગવાને**) તે શાખાના પાઠ પ્રમાણે મંત્રો લઈ તે પર ભાષ્ય કર્યું છે. તે પાઠમાં ને **માધ્યંદિનશાખા**ના પાઠમાં થોડો ભેદ છે. અત્ર મૂલમાં કાણ્વશાખાનો પાઠ રાખી **માધ્યંદિનશાખા**નો પાઠભેદ તથા તેનો અર્થ વિવેચનમાં દર્શાવવામાં આવશે, કે જેથી બંને શાખાવાળાને આ ટીકા ઉપયોગી થાય. આ ઉપનિષદ્ની પ્રથમ કંડિકા આ છેઃ—

ईशा वास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्॥ १॥

---

૧. આ ઉપનિષદ્ના પ્રથમમંત્રમાં પહેલો શબ્દ **ईशा** છે તેથી આ ઉપનિષદ્નું નામ **ईशोपनिषत्** પણ કહેવાય છે.

૨. આ મંત્ર **શ્રીબૃહદારણ્યકઉપનિષદ્**ના પાંચમા અધ્યાયના પ્રથમબ્રાહ્મણની પ્રથમકંડિકાના પૂર્વાર્ધરૂપ છે.

રૂા.-પૈસા

શ્રી ઉપનિષદો **૧૩૫-૦૦**

ૐ

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ
મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્માજીપ્રણીત

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન

—: આનંદાશ્રમનાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો :—

(૧) શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, બીલખા. (સૌરાષ્ટ્ર). ફોન : ૦૨૮૫-૨૬૮૩૨૫૫ (૨) આનંદાશ્રમ, રાજનગર સોસાયટી, NID પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૭. ફોન : ૨૬૬૨૩૯૨૭ (૩) મેસર્સ શૈલેશ એન્ડ કું. નદીપા રોડ, ગ્રેઈન માર્કેટ પાછળ, બાવાગોર પાસે, જામનગર. ફોન : ૨૫૫૩૯૬૬ (૪) શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, શિવાજીનગર, આશ્રમ રોડ, સાવરકુંડલા. (૫) શ્રી લક્ષ્મીદાસ મોહનલાલ કંપની, કેદારેશ્વર રોડ, પોરબંદર. ફોન : ૨૨૪૫૦૫૦ (૬) રાધેશ્યામ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, એલ.આઈ.જી. ૧૬૭, આનંદનગર, ભાવનગર-૧. ફોન : ૯૪૨૬૬૫૬૫૫૧ (૭) સોનારૂપા આઈસ્ક્રીમ, ભક્તિનગર સર્કલ, રાજકોટ-૨. ફોન : ૨૨૩૧૦૯૭, ૨૨૪૩૭૩૭ (૯) શ્રી હર્ષદરાય વી. વેડીયા, સાગરદર્શન ટાવર નં. ૪, બ્લોક નં. ૪૦૧, સેકટર નં. ૧૮, નેરૂલ (વેસ્ટ) નવી મુંબઈ. ફોન : ૦૨૨-૨૩૭૫૭૨૭૬, ૯૮૨૧૪૨૪૦૦૩. (૧૦) મુમુક્ષુ યુવક મંડળ-મોજીદડ, તા. ચુડા/ લીંબડી, જી. સુરેન્દ્રનગર. મો. ૯૪૨૯૨ ૮૦૭૮૨